بسم الله الرحمن الرحيم

رضا سراج، محمدجواد اخوان

از مکتب نیاوران تا کابینهٔ توسعه‌گرا

تأملی بر مبانی و مؤلفه‌های شبه‌گفتمان اعتدال

اندیشکده برهان
قُلْ هاتُوا بُرهانَکُمْ اِن کُنتُمْ صادِقین
www.BORHAN.ir

سرشناسه : سراج، رضا، ۱۳۴۴ -
عنوان و نام پدیدآور : از مکتب نیاوران تا کابینه توسعه‌گرا : تاملی بر مبانی و مولفه‌های شبه گفتمان اعتدال/به قلم رضا سراج، محمدجواد اخوان.
مشخصات نشر : تهران: دیدمان، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری : ۲۵۶ ص.
فروست : شبه گفتمان اعتدال؛ ۱.
شابک : ۱۸۰۰۰۰ ریال:۹۷۸۶۰۰۹۶۴۵۶۱۹
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
یادداشت : کتابنامه: ص. ۲۵۰.
عنوان دیگر : تاملی بر مبانی و مولفه‌های شبه گفتمان اعتدال.
موضوع : ایران -- سیاست و حکومت -- ۱۳۹۲ - -- نقد و تفسیر
موضوع : حزب اعتدال و توسعه
موضوع : Forcasting -- - ۲۰۱۳ -- Iran -- Criticism and interprelation
موضوع : ایران -- سیاست اقتصادی-- ۱۳۹۲ -
موضوع : Iran -- Economic policy -- ۲۰۱۳ -
شناسه افزوده : اخوان، محمدجواد، ۱۳۶۶ -
رده بندی کنگره : ۱۳۹۵ ۴الف۴س/DSR۱۶۵۸
رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۸۴۰۴۵۲
شماره کتابشناسی ملی : ۴۳۱۹۳۳۶

انتشارات دیدمان
اندیشکده برهان
www.BORHAN.ir

از مکتب نیاوران تا کابینهٔ توسعه‌گرا
تأملی بر مبانی و مؤلفه‌های شبه گفتمان اعتدال
رضا سراج
محمدجواد اخوان

نوبت چاپ: دوم- ۱۳۹۶
شمارگان: ۱۰۰۰
قیمت: ۱۸ هزارتومان

www.BORHAN.ir
info@borhan.ir

تهران، چهارراه شهید لواسانی، خیابان بوستان، کوچه نسترن، پلاک ۳۲، واحد ۴

تلفن: ۲۶۱۵۳۲۹۱
پیامک: ۱۰۰۰۰۲۸۷

چاپ و صحافی: واژه‌پرداز اندیشه_ چاپ اندیشه

کلیه حقوق این اثر متعلق به «اندیشکده برهان» است و هرگونه نقل مطالب از آن صرفاً با ذکر منبع مجاز است.

فهرست

مقدمه ۱۱

گفتار اول

اعتدال؛ از نیاوران تا پاستور ۱۵

مرکز تحقیقات استراتژیک ۱۶

حزب اعتدال و توسعه ۲۵

مکتب نیاوران ۲۷

گفتار دوم

تأملی بر شبه‌گفتمان اعتدال ۳۱

گفتمان چیست؟ ۳۳

شبه‌گفتمان دولت یازدهم ۳۸

۱. عدم شکل‌گیری گفتمان در ساحت فکری و اندیشه‌ای ۳۹

۲. عدم ارائهٔ یک نظام معنایی متفاوت و نداشتن مرزبندی معنایی با سایر گفتمان‌ها ۴۰

۳. عدم تعین یافتن مدلول‌های دال‌های ارائه‌شده ۴۰

۴. عدم غیریت‌سازی شفاف ۴۱

۵. تناقضات موجود سد راه گفتمان‌سازی ۴۱

۶. شکل نگرفتن و نامشخص بودن دال مرکزی گفتمان ۴۲

۷. عدم عملکرد مناسب مکانیسم زنجیرهٔ هم‌ارزی و تفاوت ۴۲

توسعه‌گرایی ۴۲

اعتدال ۴۹

نظام معنایی شبه‌گفتمان اعتدال ۵۱

گفتار سوم

توسعه؛ نگاه به بیرون یا به درون؟ ۵۳

سرمایه‌گذاری خارجی ۶۲

فناوری غرب ۶۴
درون‌زا یا برون‌زا؟ ۶۶
۱. تجربه‌های شکست‌خوردهٔ جهانی ۶۶
۲. تجربهٔ شکست‌خوردهٔ داخلی ۶۷
۲-۱. توسعهٔ برون‌زا در زمان پهلوی. ۶۷
۲-۲. توسعهٔ برون‌زا بعد از انقلاب ۷۱
۳. عدم تناسب با اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی. ۷۲
۴. نادیده انگاشتن سرمایه‌های خودی ۷۴
۵. نابودی تولید ملی و خودکفایی ۷۵
۶. توقف رشد علمی و فناوری. ۷۸
۷. بی‌ثبات‌سازی اقتصادی و اجتماعی ۸۰

گفتار چهارم
از توسعهٔ تعامل‌گرا تا سیاست خارجی توسعه‌گرا. ۸۳
سیاست خارجی توسعه‌گرا ۸۴
تعامل‌گرایی با غرب. ۸۹
اعتمادسازی و تابعیت از هنجارهای بین‌المللی ۱۰۲
تعامل‌گرایی به‌جای اقتدار منطقه‌ای و تقویت عمق راهبردی ۱۰۸
تجربهٔ سیاست خارجی توسعه‌گرا ۱۰۹

گفتار پنجم
عقلانیت آرمان‌گریز ۱۱۳
عقلانیت ابزاری ۱۱۴
عمل‌گرایی ۱۲۴
آرمان‌زدایی ۱۳۰

گفتار ششم
توسعه و استحاله ۱۵۳
تغییر فرهنگی، زمینه‌ساز توسعه ۱۵۵

کثرت‌گرایی و نسبیت فرهنگی ۱۶۳
دنیادوستی و ثروت‌اندوزی ۱۶۶
تغییر هویت ایرانی ۱۶۸
رویکرد تغییر هویت فرهنگی در کابینهٔ اعتدال‌گرا ۱۷۷
نقد رویکرد تغییر هویت فرهنگی. ۱۸۱

گفتار هفتم

توسعهٔ آریستوکراتیک ۱۸۹
نخبه‌سالاری ۱۹۰
توسعه و عدالت اجتماعی ۲۰۰

گفتار هشتم

توسعه و وابستگی ۲۱۱
استقلال یا وابستگی؟ ۲۱۳
مشارکت در تقسیم کار سلطه‌گران جهانی. ۲۱۶
کدام کشورها الگوی ما برای توسعه هستند؟. ۲۲۱
توسعه یا وابسته‌سازی؟ ۲۲۳
توسعه و جهانی شدن ۲۲۶
توسعهٔ وابسته و انقلاب اسلامی ۲۳۱

گفتار نهم

در سودای تغییر قانون اساسی ۲۳۵
پیوست ۲۴۱
کاخ سفید در اندیشهٔ حمایت از عمل‌گرایان میانه‌رو. ۲۴۲
کتاب‌نامه ۲۴۷
الف) کتاب‌ها. ۲۴۸
ب) مقالات، گفت‌وگوها، اخبار و گزارش‌های رسانه‌ای ۲۵۱
ج) منابع لاتین ۲۵۵

ملتی که بخواهد سر پای خود بایستد و ادارهٔ کشور خودش را خودش بکند، لازم است که اول بیدار بشود. در طول تاریخ، در این سده‌های آخر، کوشش شده است که ملت‌های جهان‌سوم خواب باشند، غافل باشند و توجهشان به شخصیت خودشان نباشد و شخصیت خودشان را اصلاً وابسته به غیر بدانند... من عکس مجسمهٔ آتاتورک را در ترکیه (آن‌وقت که تبعید بودم به آنجا) دیدم که مجسمهٔ او رو به غرب بود و دستش را بالا کرده بود و آنجا به من گفتند که این علامت این است که ما هرچه باید انجام بدهیم، باید از غرب باشد و در کشور ما هم بعضی از روشن‌فکرها (به‌اصطلاح) گفته بودند که ما باید از سر تا قدم اروپایی و انگلیسی باشیم تا بتوانیم ادامهٔ حیات بدهیم. ما تا نفهمیم که خودمان هم یک شخصیتی داریم، مسلمان‌ها هم یک گروهی هستند و شخصیتی دارند و می‌توانند خودشان هم کار انجام بدهند، تا نخواهیم یک کاری را، نمی‌توانیم و تا بیدار نشویم، نمی‌خواهیم. ما را در غفلت و در خواب نگه داشتند که ما هیچ‌یک از امور صنعتی را قادر بر تحققش نیستیم. ملت ما فقط لولهنگ می‌تواند بسازد، کار دیگر از او نمی‌آید. باور کرده بود این ملت بیچاره روی تبلیغاتی که قدرت‌های پیشرفته و بزرگی کرده بودند و تبلیغات داخلی که وابستگان به آن قدرت‌ها کرده بودند به اینکه ما باید همه‌چیزمان از خارج باشد.

ما باید این جنود ابلیس را کنار بزنیم و امید، که از جنودالله است، در خودمان زنده بکنیم. به خودمان امیدوار باشیم. تکیه به ارادهٔ خودمان بکنیم. تبع اراده دیگران نباشیم... اگر این خدمت را این رسانه‌های گروهی، این مطبوعات، این نویسندگان، این گویندگان، این اطمینان را در ملت ایجاد کنند، ما تا آخر پیروز هستیم.

بیانات حضرت امام خمینی (ره)، ۲۹ دی ۱۳۵۹ (صحیفهٔ امام، ج۱۳، ص۵۳۲-۵۳۹)

در نگاه کلان به اقتصاد کشورمان، دو جور نگاه وجود دارد. من خواهش می‌کنم به‌خصوص صاحب‌نظران و همچنین جوانان و عامهٔ مردم عزیزمان به این نکته توجه کنند که دو جور نگاه به رونق اقتصادی و پیشرفت اقتصاد وجود دارد. یک نگاه می‌گوید که ما پیشرفت اقتصاد را باید از ظرفیت‌های درون کشور و درون مردم تأمین بکنیم. ظرفیت‌های بسیار زیادی در کشور وجود دارد که از این ظرفیت‌ها یا استفاده نشده است یا درست استفاده نشده است. از این ظرفیت‌ها استفاده کنیم؛ [یعنی] اقتصاد درون‌زا؛ اقتصادی که مایهٔ خود و مادهٔ خود را از درون کشور و از امکانات کشور و از توانایی‌های مردم خودمان به دست می‌آورد. این یک نگاه است که می‌گویند برای رونق اقتصادی، نگاه کنیم به امکانات درونی کشور و استعدادها را و ظرفیت‌ها را بشناسیم، آن‌ها را به‌درستی به کار بگیریم، [آن‌وقت] اقتصاد رشد خواهد کرد، نمو خواهد کرد؛ این یک نگاه.

نگاه دوم به اقتصاد کشور، نگاه به پیشرفت اقتصاد با استفاده از کمک بیرون از مرزهاست. می‌گوید سیاست خارجی‌مان را تغییر بدهیم تا اقتصاد ما درست بشود، با فلان مستکبر کنار بیاییم تا اقتصاد رونق پیدا کند، تحمیل قدرت‌های مستکبر را در بخش‌های گوناگون و مسائل گوناگون بپذیریم تا اقتصادمان رونق پیدا کند. این هم نگاه دوم است. امروز شرایط کشور به ما نشان داده است که این نگاه دوم یک نگاه کاملاً غلط و عقیم و بی‌فایده است. همین تحریم‌هایی که امروز علیه ملت ایران اعمال می‌شود، دلیل محکم و متقنی است بر غلط بودن این نگاه؛ یعنی شما وقتی که به امید قدرت‌های خارجی نشستید تا آن‌ها بیایند اقتصاد شما را رونق بدهند و با زیر بار آن‌ها رفتن، اقتصاد را رونق بدهید، آن‌ها به حد کم قانع نیستند... این نگاه، نگاهی است که هرگز به نتیجه نخواهد رسید. باید نگاه کنیم به درون کشور، ظرفیت‌های درونی بسیار است... وقتی که اجازه نمی‌دهند که شما برای زمین خودت از بیرون آب بیاوری، باید چاه حفر کنی و از درون زمین خودت آب بیرون بیاوری تا محتاج آب آن همسایهٔ بخیل نباشی. باید از درون خود استمداد کنیم و بتوانیم کارها را پیش ببریم.

(بیانات در حرم مطهر رضوی، ۱ فروردین ۱۳۹۴)

مقدمه

انتخابات ۲۲ خرداد ۱۳۹۲ را می‌توان از حیث نتیجه، یکی از غیرمنتظره‌ترین انتخابات تاریخ کشور دانست و البته ویژگی دیگر آن، پیروزی نامزد منتخب با رأیی شکننده بود. علی‌ای‌حال این انتخاب در عمل منجر به کسب آرای بیش از پنجاه‌درصدی آقای حسن روحانی و به قدرت رسیدن جریانی شد که خود را «اعتدال‌گرا» می‌خواند.

از نخستین روزهای پس از انتخابات، موضوع گفتمان‌شناسی دولت یازدهم و رئیس‌جمهور منتخب و تبیین مفهوم اعتدال، چه از منظر معنا و چه از جهت مصداق، مورد توجه صاحب‌نظران و تحلیل‌گران بوده است. به نظر می‌رسد برای واکاوی هرچه بیشتر این جریان باید پیشینهٔ تحولات و خاستگاه فکری آن را مورد بررسی قرار داد.

از زمانی‌که جبههٔ انقلاب و خط امام دچار انشقاق گشت و ثمرهٔ آن چپ و راست (و بعدها اصلاح‌طلب و اصول‌گرا) شد، جریانی سعی می‌کرده است تا در میان این دو حرکت کند و ازاین‌رو خود را «اعتدالی» یا «میانه‌رو» خوانده است. این جریان در دورهٔ موسوم به سازندگی با قشر «تکنوکرات»، که سابقهٔ آن به پیش از انقلاب اسلامی بازمی‌گشت، پیوند خورد و ثمرهٔ آن اولین حزب دولت‌ساختهٔ پس از انقلاب یعنی

«کارگزاران سازندگی» شد.

پس از دوم خرداد ۱۳۷۶ که رادیکالیسم بر فضای سیاست‌ورزی ایرانی سایه افکند، تکنوکرات‌ها خود را هرچه بیشتر به سکولارهای تجدیدنظرطلب نزدیک کردند و ازهمین‌رو طیفی از سیاست‌مداران میانه‌رو که گرایش‌های راست‌گرایانهٔ بیشتری داشتند، دور یکدیگر جمع شدند و دومین حزب این جریان، موسوم به «اعتدال و توسعه» متولد شد.

در کنار هم قرار گرفتن این دو واژه، که هر دو از یادگارهای این جریان از دورهٔ سازندگی است، مبنای جهت‌گیری‌های این جریان سیاسی را روشن می‌سازد. درعین‌حال این دو مفهوم، عام و تفسیرپذیر هستند و باید برای فهم دقیق آن، مقصود طرح‌کنندگان از این مفاهیم را مورد کنکاش قرار داد.

برای این منظور، می‌بایست حلقهٔ فکری این جریان که از مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست‌جمهوری (و بعدها مجمع تشخیص مصلحت نظام)، حزب اعتدال توسعه، دبیرخانهٔ شورای عالی امنیت ملی در پیرامون محور آن، یعنی دکتر حسن روحانی جمع شده و در این باب اندیشه‌ورزی کرده‌اند را مورد مطالعه قرار داد؛ حلقه‌ای که در مراکز فوق، دغدغهٔ اصلی خود را «توسعه» قرار داده و به‌تدریج آن را معنادهی کرده و برای دستیابی به آن راهبردپردازی می‌کند. آن‌گاه که این طیف در میدان رقابت‌های سیاسی حضور می‌یابد، غیریت و وجه تمایز خود را از دیگران در قالب «اعتدال» تعریف می‌کند و سعی می‌کند آن را در محیط ملی و فراملی تبیین و ترسیم کند.

نگارندگان این کتاب، در جهت شناخت مبانی این رویکرد خاص، تمرکز خود را بر ادبیات و گفتمان چهره‌های محوری و نظریه‌پردازان این حلقهٔ خاص (که از سوی برخی از همین چهره‌ها، «مکتب نیاوران» نامیده شده است) قرار داده و کوشیده‌اند بر این مبنا، چهره‌ای کلی از گفتمان این جریان و نیز هدف‌گذاری‌های مطلوب آن ترسیم کنند.

تلاش بر این بوده است تا چکیده‌ای از نگرش این حلقه با تمرکز بر این دو کلیدواژهٔ مهم (یعنی توسعه و اعتدال) گردآوری و نقد و بررسی شود. رعایت امانت در نقل مطالب ایجاب کرده است تا در برخی از اجزای پژوهش، نقل‌قول مستقیم، متعدد و گاه مطول بیاید که ممکن است باعث رنجش و آزردگی خوانندگان شود. بااین‌حال باید

گفت ضرورت حفظ امانت و دسترسی مخاطبان به عین ادبیات گویندگان، این مسئله را ایجاب می‌کند و باید بابت ملالت‌های حاصل از اطاله و تعدد آن، از خوانندگان محترم پوزش طلبید.

ازآنجاکه مؤلفان برخی از اجزای نگرش و رویکرد این جریان را در تضاد و تناقض با آرمان‌ها و ارزش‌های انقلاب اسلامی و گفتمان برخاسته از آن دیدند، به‌تناسب در فصول مختلف آن را مورد نقد و بررسی قرار داده و کوشیده‌اند تا خواننده در عین مطالعهٔ دیدگاه این جریان، نقد این دیدگاه‌ها را در کنار هم مطالعه کند.

لازم است از زحمات جناب آقای حمیدرضا شاه‌نظری، که در تألیف گفتار دوم این کتاب همکاری داشته‌اند، سپاسگزاری شود.

ناگفته پیداست که هر کلام غیرمعصومی همچون این نوشتار، عاری از خطا و لغزش نیست و نویسندگان امید دارند تا مخاطبان فرهیخته و بزرگوار این اثر، پدیدآورندگان آن را از دقت‌نظر و نکات مفید خویش بهره‌مند سازند. امید است این پژوهش مورد بهره‌برداری حق‌جویان و مورد رضایت باری‌تعالی قرار گیرد؛ ان‌شاءالله.

رضا سراج

محمدجواد اخوان